

13. julij 1920. Ta datum je črno obrobljen v zgodovini tržaških Slovencev. Tega dne jih je zadel najhujši udarec, ki naj bi ohromel vse njihovo kulturno, politično in gospodarsko življenje in naj bi bil začetek njihovega sistematičnega in radikalnega iztrebljenja. Tega dne so fašisti naskočili *Narodni dom* v Trstu in ga upepelili.

Da doumemo pomen tega dogodka, naj na kratko povemo, kaj je bil *Narodni dom* za tržaške Slovence.

Ob prehodu iz prejšnjega stoletja v sedanje je narodno prebudni razmah tržaških Slovencev dosegel svoj višek. Mejniki tega razvoja je bila ponosna zgradba Narodnega doma v središču mesta na nekdanjem Vojašniškem trgu (*Piazza Caserma*). Slovenci pa so navadno rabili krajše ime »Vojaški trg«. Postavila ga je z lastnimi sredstvi leta 1904 *Tržaška hranilnica in posojilnica*. Zgradilo ga je domače slovensko gradbeno podjetje Martelanc.

V njem je imela hranilnica svoj sedež v prvem nadstropju, poleg nje je bila *Slavjanska čitalnica* z bogato staro knjižnico. V pritličju sta bili na eni strani glavnega vhoda kavarna, na drugi strani restavracija. V zgor-

njem nadstropju v severnem delu poslopja, kjer je bila restavracija, in ki je bil obrnjen proti ulici Geppa, je bil prvi slovenski hotel v Trstu, ki si je nadel za tiste čase zelo značilno ime *Balkan*. S tem imenom so označevali Italijani pa tudi Slovenci celo zgradbo. V južnem traktu, ki je gledal na ulico Gallatti, je bila v pritličju tiskarna, kjer se je tiskal slovenski tržaški dnevnik *Edinost*. V prvem in drugem nadstropju so imele svoj sedež *Glasbena matica*, *Planinsko društvo* in *Delavsko podporno društvo*. V višjih nadstropjih pa so bila zasebna stanovanja.

V notranjem delu doma je bila v pritličju telovadnica *tržaškega Sokola*, reprezentativno stopnišče pa je z leve in desne peljalo do velike gledališke dvorane z balkonom.

Ker je bila spričo nestrpnosti italijanskih nacionalistov nevarnost, da bi mestna elektrarna nagajala pri dobavi toka zlasti v času, ko je delala tiskarna in so bile gledališke predstave, je imel *Narodni dom* lasten generator, ki je oskrboval vso hišo z elektriko.

V gledališni dvorani so se zbirali tržaški Slovenci tudi na političnih zborovanjih in na drugih sestankih, tam so bili tudi koncerti in druge kulturne manifestacije ter plesi.

Narodni dom v Trstu pred požigom.

Na levi Narodni dom (nadbnejši popis v besedilu). Vhiši na skrajni desni je kavarna Fabris, kamor so hodili Slovenci že pred gradnjo Narodnega doma in kjer so se shajali še pred dvema letoma, ko se je spremenila v bar. V hiši v sredini slike je bila ljudska kavarna Universo. Ob plinski svetilki na levem robu slike je stal tedaj enonadstropni hotel Evropa, kamor so tudi zahajali Slovenci. Na sredi slike je javni vodnjak. Pred njim z jerbasm na glavi okoličanka.

Pred Narodnim domom je bil velik trg, ki je danes zazidan. Tam so bila zborovanja na prostem in od tam so se odvijali sprevodi po mestu.

V Narodnem domu so bile tako združene vse veje javnega udejstvovanja. Zgradba je bila po svoji zunanosti res veličastna in nekaj za Trst nenavadnega. Čeprav je bila velika, je z nadaljnjim razvojem slovenskega življa kaj kmalu postala pretesna. Zaradi tega se je najprej iz nje izselila tiskarna, ki je dobila večje prostore v ulici sv. Frančiška, kjer sta še sedaj tiskarna in slovenska knjigarna. Kmalu ji je sledil Sokol, ki je dobil primernejše prostore v pritličju tedaj ustanovljene Slovenske trgovske šole v Trstu v ulici Stadion (sedanji ulici C. Battisti).

Z lastno dvorano se je močno razmahnilo slovensko gledališče. Predstave so postajale vse kvalitetnejše, saj so jih poleg drugih režirali Verovšek in Danilova ter v zadnjih letih Milan Skrbinšek. Na oder so prišla celo dela domačih pisateljev, tako Jake Štoke in dr. Josipa Mandića, ki je bil znan kot operni komponist, a je na tržaški oder spravil nekaj svojih krajših socialnih in družbenih iger. Tržaško gledališče se je v svojih najboljših letih kosalo z ljubljanskim. Prav v zadnjih letih njegovega obstanka so prisostvovali predstavam tudi priznani italijanski igralci, ki so gostovali v Trstu in so izražali največje priznanje.

Pod vodstvom domačina, poznejšega ravnatelja ljubljanske opere Mirka Poliča, so bile na tržaškem odru tudi prve operetne in operne predstave v slovenskem jeziku. To pa je zbudilo hudo kri pri italijanskih nacionalistih, tako da so prek zavoda v Italiji, ki je dajal avtorsko dovoljenje za predstave, preprečili, da bi v Trstu peli v slovenskem jeziku Puccinijevo opero *Madame Butterfly*.

Tudi koncerti domačih in povabljenih umetnikov in zborov so bili izbrani in na višku.

Hkrati s predavanji v Ljudskem odru so se pričela tudi predavanja v Narodnem domu, in sicer v gledališčni dvorani, ki pa je bila marsikdaj premajhna. Predavali so razen domačinov pretežno od zunaj povabljeni dobri govorniki.

V prostorih Slavljanske čitalnice je bila kmalu po odprtju Narodnega doma prva razstava slovenskih slikarjev, kjer so Tržičani lahko občudovali dela Jakopiča, Groharja, Jame in drugih slovenskih umetnikov, med temi tudi nekaj domačih.

Zborovanja v dvorani in na trgu pred Narodnim domom leta 1907 so pripomogla, da so se tržaški Slovenci tako močno afirmirali pri tedanjih državnoborskih volitvah.

Tri leta pozneje pa je v prostorih Narodnega doma poslovala komisija političnega

društva Edinost, ki je zbirala podatke o pretevorbah in drugih mahinacijah magistratnih števni organov pri ljudskem štetju in zbrala toliko materiala, da je vlada morala odrediti vsaj delno revizijo štetja, tako da je prvotno ugotovljeno število Slovencev in Hrvatov v Trstu (38.485) poskočilo na 59.319.

V Slavljanski čitalnici je imel ob koncu prve svetovne vojne svoj sedež Krajevni narodni svet za Trst in slovenski del Istre do svojega razpusta proti koncu novembra 1918.

Ko so italijanske okupacijske oblasti jeseni 1918 zaprle vse slovenske srednje in strokovne šole v Trstu (slovensko trgovsko šolo ter goriško slovensko gimnazijo in goriško slovensko učiteljsko, ki sta zadnji dve leti vojne poslovali v Trstu) ter prav tako nemško klasično gimnazijo, realno gimnazijo in realko, kjer je bila tretjina dijakov slovenskih, so se za te dijake višjih razredov odprli tajni tečaji, da ne bi izgubili šolskega leta, so bili nekateri razredi v Narodnem domu: v Čitalnici, v Hranilnici, v Glasbeni matici; en razred je bil celo na gledališkem odru. Ob koncu šolskega leta pa je bila gimnazijska realnogimnazijska, realna in učiteljska matura v Slavljanski čitalnici pod nadzorstvom pravega deželnega šolskega nadzornika.

Vsega tega bujnega življenja pa je bilo 13. julija 1920 na mah konec z zločinskim požigom Narodnega doma.

Povod ali bolje, omišljeni povod za požig Narodnega doma v Trstu je bil incident med domačim prebivalstvom v Splitu in častniki italijanske vojne ladje *Puglie*, ki je bila zasidrana v splitski luki, na rojstni dan kralja Petra I, 12. julija 1920. Incident so po načrtu sprožili italijanski častniki, da bi motili proslavo tega dne in izzvali reakcijo prebivalstva, ki bi jim dala vzrok za teroristične izpade. Dva italijanska častnika sta snela in strgala jugoslovansko zastavo, ki je za proslavo plapolala ob obali. Zaradi tega in spričo izzivalnega obnašanja še drugih italijanskih častnikov se je domače prebivalstvo silno razburilo. Krajevni varnostni organi so sicer zadostno varovali izzivače pred razjarjenim prebivalstvom, toda Italijani so hoteli, da pride do izgrediv. Zato je na obrežju pristal italijanski motorni čoln in iz njega so vrgli dve ročni bombi na neoboroženo ljudstvo. En moški je bil ubit in več otrok ranjenih. Tedaj so jugoslovanski žandarji streljali na čoln in smrtno zadeli nekega častnika in ranili krmarja.

Da so bili krivi za ta incident častniki italijanske vojne ladje, je ugotovila v ta namen sestavljena mednarodna komisija, v kateri je bila zastopana tudi Italija in kateri je predsedoval ameriški admiral Andrews.

Narodni dom v plamenih, posnet v noči od 13. na 14. julij 1920.

Toda italijanskim nacionalističnim prenapetostem ni bilo za to, da bi se ugotovili krivci, in niso čakali, da bi se ustanovila komisija. Incident jim je bil zaželen ali, kakor kaže, celo sporazumno izvabljen za široko zasnovane teroristične izpade proti slovenskemu in hrvatskemu prebivalstvu na okupiranem ozemlju. Vodstvo te akcije je prevzel leto dni prej ustanovljeni tržaški fašjo s svojimi akcijskimi četami (*squadre d'azione*).

Prvi fašjo v Italiji je bil ustanovljen 23. marca 1919 v Milanu. Na Primorskem, kjer je bilo med Italijani ozračje nasičeno z nacionalistično strastjo, so bila tla posebno ugodna, ker so fašisti svojo teroristično dejavnost oplešali z narodnostnimi in iredentičnimi motivi. Že 3. aprila 1919 je bil v Trstu sestavljen fašjo in mesec dni pozneje so se že ustanovile prve akcijske čete, ki so terorizirale prebivalstvo. Jedro teh čet so sestavljali skrajni nacionalisti in ostanki arditov, tj. posebne vojaške napadalne formacije, ki jo je Italija ustvarila v vojni stiski iz prenapetosti in sumljivih elementov. Materialno pa so bolj ali manj prostovoljno podpirali fašistične skvadraste razna industrijska in gospodarska podjetja in ustanove.

Prva večja teroristična akcija nastalega tržaškega fašja je bil naskok na Delavski dom (*Casa del popolo*) v ulici Madonnina dne 4. avgusta 1919 s sodelovanjem varnostnih organov. S strojnimi streljali v okna poslopja in prek streh sosednjih hiš so vdrli v dom, kjer so razdejali opremo in naprave. Tako je bila močno poškodovana tudi bogata knjižnica Ljudskega odra, ki je imel v hiši

svoj sedež. Že dopoldne istega dne pa so bili naskočili in opustošili tiskarno Edinost v ulici sv. Frančiška in učilnice tedaj oblastveno zaprte Ciril-Methodove šole na Akvedotu.

Ognjeni krst tržaškega fašja in fašizma v Italiji sploh pa je bil požig Narodnega doma v Trstu dne 13. julija 1920.

Že dan po incidentu v Splitu so tedaj v Trstu izhajajoči italijanski nacionalistični dnevnik *Il Piccolo*, *Era Nuova* in *La Nazione* objavili silno strupena poročila o dogodkih v Splitu in so terjali najenergičnejše represalije. V Trstu je vladalo težko ozračje kakor pred hudo nevihto. Po izkušnjah prejšnjih fašističnih izgrediv proti tiskarni Edinost, Ciril-Methodovim šolam, Delavskemu domu, predstavništvu kraljevine Jugoslavije in drugim jugoslovanskim ustanovam v Trstu so tržaški Slovenci s strahom pričakovali dogodkov, kajti vedeli so, da ne morejo računati na varnostne organe za varstvo svoje osebe in svojega imetja. O akcijah, ki so jih pripravljali fašistični skvadrasti, je bil obveščen tudi kvestor. Letos umrli tržaški zgodovinar Carlo Schiffrer pravi v članku *Fascisti e militari nell'incendio del Balkan*, ki ga je objavil v tržaškem mesečniku *Trieste* (X. 55, maj—junij 1963), da je kvestor poslal vsem civilnim in vojaškim oblastem nujno obvestilo, ki se je glasilo: »Žalostni dogodek v Splitu so imeli tudi tukaj svoj odmev. Iz oportunističnih razlogov je treba skrbeti za posebno varstvo tujih krožkov in društev ter dnevnika Edinost«. Zlasti hotel Balkan je moral biti močno zaščiten: oddelek karabinerjev je bil postavljen pred glavno fasado,

drugih 60 karabinjerjev je bilo v sosednji palači ravnateljstva državne železnice, od kodež naj bi varovali bočno stran poslopja v ulici G. Galatti; razen tega je bilo v bližnji vojašnici 250 mož redne vojske z oddelkom strojnic v bojni opremi pripravljenih z nalo go, da skrbijo za varstvo hotela Balkan. Drugi karabinjerski oddelki bi morali varovati jugoslovansko predstavništvo na Jožefovem trgu, tiskarno Edinost in razne druge slovenske zavode in ustanove. Vse te odredbe pa so bile samo pesek v oči, kajti od prejšnjih fašističnih napadov je bilo znano, da se varnostni organi, ki so bili postavljeni za stražo, niso nikdar uprli napadalcem, temveč da so izginili tik pred napadom ter se zopet prikazali po končanem napadu in aretirali osebe, ki so bile napadene.

To se je zgodilo tudi 13. julija 1920. Varnostni organi niso preprečili napada na Narodni dom in na druge zavode in ustanove. Obratno, pasivno so gledali na divjanje napadalcev in jim, kakor bomo videli, celo pomagali. Vse to se je dogajalo v času, ko fašisti še niso bili na vladi. S takim pasivnim ali dobrohotnim zadržanjem je tedanja demokratska italijanska vlada pokazala svojo nemoč proti fašistom ali morda celo svoje tiho simpatiziranje z njimi, ker so bili ti napadi proti slovenskemu življu pobarvani z nacionalističnim in iredentističnim duhom.

V popoldanskih urah 13. julija 1920 se je na Velikem trgu pred tržaškim magistratom zbrala velika množica, ki so jo hujskali k nasilju razni govorniki, njim na čelu Francesco Giunta, ki je ob koncu vojne iz svoje rodne Toskane z okupacijskimi četami prišel v Trst. Končal je svoj govor z besedami: »Okoli za oko, zob za zob!« Napetost in razburjenost med zborovalci je bila vedno večja. Da bi jo nahujskali do skrajnosti, so v nekem trenutku na trgu linčali nekega italijanskega delavca, češ da je bil Hrvat iz Dalmacije in je hotel izzivati zborovalce. Po končanih govorih so se zborovalci, očitno po strogem načrtu, po raznih ulicah zvalili proti Narodnemu domu.

Ker je bilo po pisanju italijanskih listov in po navideznih varnostnih ukrepih pred Narodnim domom pričakovati napad, so bili kavarna, restavracija in glavni vhod zaprti in železne rebrače so bile spuščene. Tudi Hranilnica in posojilnica ter Čitalnica, ki sta imeli svoj sedež v prvem nadstropju na glavni fasadi, sta bili zaprti. Glasbena matica je poslala učence domov, da ne bi bili izpostavljeni izgredom. Tudi stanovalci so večji del iz previdnosti zapustili poslopje. V poslopju so ostali samo kavarniški, restavracijski in hotelski uslužbenci ter redki hotelski gostje. V privatnih stanovanjih so bili v tem dnev-

nem času skoraj samo ženske in otroci ter vsega le štirje moški: neki bančni uradnik, neki trgovec, neki pomorski strojnik ter tiskarnar in sokolski vaditelj Miroslav Ambrožič.

Demonstrantje so se neovirani lahko približali Narodnemu domu in ga obkolili s treh strani, četrta stran poslopja se je držala drugih hiš. Tedaj je počila petarda. Nekateri očividci pravijo, da so jo vrgli iz sosednje palače železniškega ravnateljstva. Fašistični listi so naslednji dan pisali, da je to bila bomba, ki so jo vrgli iz Narodnega doma na demonstrante. Schiffrer pravi v že omenjenem članku, da se je trinajst let po požigu Narodnega doma eden izmed najbolj razvpitih vodij fašističnih skvadrstov, ki je bil tedaj v tržaških zaporih zaradi ropanja židovskih trgovin, pred pazniki in priporniki bahal, da je na dan požiga Narodnega doma dopoldne najel sobo v hotelu in tja spravil kovčke z bombami, posode z bencinom in drugim gorljivim materialom ter da je po dogovoru s svojimi sopajdaši dal znamenje za naskok na Narodni dom.

Naj velja ena ali druga verzija, pok je bil domenjeno znamenje za napad, kajti v trenutku se je sprožil pravi bobneči ogenj na vse poslopje. Ogenj so odrple kraljeve straže (*guardie regie*). To je bila posebna formacija uniformiranih in oboroženih policijskih straž, ki so jo po vojni ustanovili poleg karabinjerjev in ki je pokazala svoj značaj že pri napadu na Delavski dom leto dni prej. Te straže so streljale v strnjenih vrstah s puškami na poslopje. Prva vrsta je celo klečala, da je lažje merila. Pri tem je bil ranjen neki italijanski častnik od puškine kroglice, ki se je odbila od poslopja.

Tedaj so stopili v akcijo vojaki, ki so bili v bližnji vojašnici konsignirani, da bi po dobljenem nalogu varovali Narodni dom. Toda niso nastopili proti napadalcem, temveč so pomagali iz vojašnice valiti že pripravljene sode bencina za požig Narodnega doma. Demonstranti so podrli glavna vhodna vrata, drli v poslopje in vse polili z bencinom. V najkrajšem času je bilo vse poslopje v plamenih. Ljudje, ki so bili v hiši, so se zaman skušali rešiti. Če se je kdo prikazal na oknu in klical na pomoč, so straže neusmiljeno streljale nanj. Dva hotelska gosta, lekarnar Hugo Roblek in njegova hčerka, sta skočila z drugega nadstropja gorečega doma. Roblek je obležal mrtev na pločniku, hčer pa so težko ranjeno spravili v bolnišnico.

Ko so prihiteli gasilci, jim demonstrantje niso dopustili, da bi gasili ogenj, in so jim prerezali cevi. Dovolili so jim samo, da varujejo pred ognjem sosednje hiše. Trenutek, ko so se demonstrantje prepirali z gasilci, je

uporabil tiskar Ambrožič, ki je bil, kot ome-njeno, v hiši, ter odprl vrata, ki so gledala na ulico Galatti, in tako rešil iz goreče hiše nesrečneže, ki so bili v gorečem poslopju. Toda kraljeva straža je aretirala vse moške, med njimi tudi rešitelja Ambrožiča.

Poslopje je gorelo ves večer in vso noč ter še naslednji dan. Plameni so se dvigali visoko v nebo in odsev ognja je bil viden daleč naokoli. Pred gorečim poslopjem pa je tulila podivjana množica, ne da bi jo varnostni organi razgnali. Ali so bile še druge človeške žrtve med hotelskimi gosti, ni znano. Oblasti niso izdale nobenega sporočila. Sicer so težko ostali kaki sledovi, kajti vročina v gorečem domu je bila tolikšna, da so se ukrivili težki jekleni nosilci balkona v gledališčni dvorani in da so se stalili zlatniki v trezorjih hranilnice.

Zgorela je gledališčna dvorana, zgorela je čitalnica s svojo bogato knjižnico, zgorel je hotel s kavarno in restavracijo, zgoreli so sedeži Glasbene matice in Delavskega podpor-nega društva ter zasebna stanovanja, med temi tudi stanovanje tedanjega predsednika političnega društva Edinost Josipa Wilfana.

Nobeden izmed napadalcev ni bil aretiran, pač pa so, kakor smo omenili, zaprli vse

moške, ki so utegnili rešiti golo življenje iz gorečega Narodnega doma. Naslednji dan so fašistični listi pisali, da so iz Narodnega doma streljali s puškami in metali na demonstrante bombe ter tako provocirali požar.

Na razstavi fašizma v Rimu ob desetletnici fašističnega režima, kjer so dali poseben po-men požigu Narodnega doma v Trstu, so razstavili orožje in municijo, ki so jo bojda zaplenili v pogorišču Narodnega doma.

Napad proti tržaškim Slovencem pa ni bil omejen samo na požig Narodnega doma, tem-več je zajel tudi vse druge jugoslovanske za-vođe in ustanove. Že neposredno z zborom na Velikem trgu je večja skupina demon-strantov ubrala pot na Jožefov trg ter tam predrla kordon straž, vdrla v prostore Jugo-slovanskega predstavništva, razbila vse po-hištvo in odnesla jugoslovansko zastavo.

Druge skupine so se odcepile od glavnega toka proti Narodnemu domu in opustošile sedež Jadranske banke, podružnice Ljubljanske kreditne banke, Splošne posojilnice in Hrvatske štedionice. Naskočile so tiskarno Edinost in srbsko šolo na Kanalu. Oropali so slovenske gostilne in trgovine, razdejali pi-sarne raznih slovenskih odvetnikov, tako tu-di pisarno dr. Wilfana. Niti zasebno stanova-

Narodni dom po požigu, ko je čas že delno izpral sledove plamenov in dima.

nje jugoslovanskega delegata ni bilo varno pred fašističnimi napadi.

Požigu Narodnega doma so fašisti pripisali tako velik pomen, da so mu dali posebno ime *Vespri Triestini* po analogiji s pokolom Francozov na Siciliji leta 1282, ki prešel v zgodovino kot *Vespri Siciliani*.

Da ni bilo teroristično divjanje proti Slovincem v Trstu spontana in nepripravljena reakcija na incident v Splitu, temveč načrtna in dobro premišljena akcija, priča tudi dejstvo, da so bili istočasno podobni izgredi na Reki, v Pulju in drugih središčih Istre.

V Pulju je bilo istega dne javno zborovanje, na katerem je hujskal zborovalce zlasti poznejši fašistični poslanec Bilucaglia. Tudi v Pulju je veljal glavni napad Narodnemu domu, ki je pogorel do tal. Napadli pa so tudi druge hrvatske zavode in stanovanja znanih hrvatskih voditeljev. Vse to se je lahko zgodilo, ne da bi varnostni organi skušali preprečiti izgrede. In vendar je že v dopoldanskih urah državni tožilec bil opozoril civilnega komisarja in kvestorja, da se pripravlja napad na Narodni dom in sta oba obljubila, da bosta skrbela za red.

Istega dne so v Pazinu porušili tiskarno Hrvatskega tiskovnega društva. Tamkajšnji Narodni dom ni postal žrtev plamenov, ker so v poslopju že delj časa stanovale družine italijanskih častnikov.

Na Reki, kjer je tedaj vladal pesnik Gabriele D'Annunzio, so bile predmet napada vse slovenske ustanove in podjetja. Naskočili so celo jugoslovanske jadrnice v luki in jih poškodovali. V tem mestu je trajala gonja proti jugoslovanskemu življu dva dni. Končala se je, ko je D'Annunzio obljubil, da bo mesto očistil vseh neitalijanskih elementov.

Kaj pa so hoteli fašisti in italijanski nacionalisti doseči s temi izgredi? Gotovo so, kakor je sodel v svojih spisih znani italijanski anti-fašist Gaetano Salvemini in z njim tudi že omenjeni tržaški zgodovinar Schiffrer, hoteli tako motiti tedaj pričeta mirovna pogajanja med Italijo in Jugoslavijo. Toda glavni namen je bil, da izkoristijo splitski incident za čiščenje Trsta ter raznih drugih mest in središč na okupiranem ozemlju od Slovencev in Hrvatov. To je, kakor smo gori omenili, z javnim razglasom obljubil D'Annunzio za Reko. Istega dne, 15. julija 1920 pa se je sestel tržaški fašji in vladi v Rimu poslal poziv, da »nemudoma izvede racionalno in sistematično čiščenje mesta in vseh krajev to stran demarkacijske črte in naj se v posvetovalne odbore pritegnejo državljani vseh razredov, toda preverjenega patriotizma«. In res je tedanja vlada, ki ni bila fašistična, v času, ko ni še bilo rešeno vprašanje meja, v celoti sprejela in odobrila te načrte.

Fašisti pa so znali spretno izkoristiti te nacionalne in iredentične momente za uveljavitev politično strankarskih teženj fašističnega gibanja. Požig Narodnega doma v Trstu je bil ognjeni krst nastajajočega fašizma. Dva meseca po požigu Narodnega doma, 29. septembra 1920, je pisal Mussolini v svojem glasilu *Il Popolo d'Italia*, da »bojni fašji v nekaterih delih Italije šele nekaj obetajo, medtem ko so v Julijski krajini že prevladujoči in vodilni element politične situacije« in dalje, da bodo »morda fašisti Julijske krajine sprožili veliko gibanje nacionalne prenovitve in postali plemenita in bojevita prva straža Italije, ki jo mi sanjamo in pripravljamo«.

Vespri Triestini so po mnenju fašistov bili ena najvažnejših epizod v zgodovini Italije. Zaradi tega so desetletnico požiga Narodnega doma v Trstu slovesno slavili po vsej Italiji. Glavni krivec Francesco Giunta je v navzočnosti najvišjih civilnih in vojaških oblasti prejel marmornato spominsko ploščo. Fašistična vlada se mu je tudi v gmotnem pogledu pokazala zelo hvaležna. Le nekaj let po požigu Narodnega doma je postal podpredsednik poslanske zbornice, nato državni podtajnik in predsednik največje italijanske paroplovne družbe. Tudi vsi drugi sodelavci pri požigu Narodnega doma so prejeli spominske medalje in bogate nagrade.

Ob desetletnici fašističnega pohoda na Rim, leta 1932, je Giunta izdal knjigo *Un po' di fascismo*, v kateri se je s ponosom bahal, da je on bil glavni požigalec Narodnega doma v Trstu. Tedanji urednik tržaškega fašističnega dnevnika *Il Popolo di Trieste* Michele Risolo pa je objavil obsežno knjigo *Il fascismo della Venezia Giulia delle sue origini alla marcia su Roma* in jo posvetil F. Giunti. Na naslovni strani je v rdeči in črni barvi prikazan goreči Narodni dom. Uvod h knjigi je napisal tedanji urednik in sedanji lastnik drugega fašističnega lista *Il Piccolo* Rino Alessi,* kjer je med drugim povedal: »Plameni Balkana so končno očistili Trst. S silo svojih patriotskih tradicij se je Trst postavil na čelo fašizma. Zaradi tega trdimo, da je bil tržaški fašizem čisto politično gibanje... posebno svetla predigra revolucije, ki je pripeljala do prevzema oblasti. Če ne bi bilo tega gibanja, bi jadransko vprašanje utonilo v Nitti-jevi rešitvi. Brez tega ne bi Italija imela meje na Alpah in Reka ne bi postala italijanska.«

V knjigi so tudi besede samega Giunte, s katerimi pripisuje zasluge pri požigu Narodnega doma Mussoliniju: »Kar sem storil, sem storil zanj. On je bil vodja.«

Požig Narodnega doma v Trstu naj bi po fašističnih načrtih in pričakovanju postal

* R. Alessi je umrl, ko je ta prikaz že bil postavljen (L. Č.)

grob slovenstva in hrvatstva na Primorskem, hkrati pa naj bi bil prvo življenjsko znamenje novo rojenega italijanskega fašizma. Toda zgodovina naslednjih petindvajset let je pokazala, da je tudi v tem primeru veljal rek, da kdor drugemu jamo koplje, sam vanjo pade.

Za Slovence in Hrvate na vsem okupiranem in nato anektiranem ozemlju je bil požig Narodnega doma res silno hud udarec. Z njim niso imeli samo težke gmotne škode, ki je znašala nad petdeset milijonov tedanjih lir. Stvarna in moralna izguba pa je bila naravnost porazna. Saj so s tem izgubili središče, kjer so prej imeli svoje gledališke predstave, koncerte, predavanja in druge kulturne prireditve, kjer so se shajali na zborovanjih ali k tovariškim pogovorom v čitalnici, kavarni ali restavraciji. Toda najhuje je bilo spoznanje, da so postali brezpravna raja, ki je bila na milost in nemilost prepuščena fašističnemu nasilju. Če je veljalo to že za čas, ko fašisti še niso bili na vladi in ko niso bile še določene nove državne meje, so Slovenci in Hrvatje lahko gledali v prihodnost le z največjo zaskrbljenostjo, kajti niso mogli računati na pomoč rojakov v komaj ustanovljeni Jugoslaviji in prav tako ne na posredovanje zunanjega sveta.

S požigom Narodnega doma je bilo paralizirano življenje tržaških Slovencev. Bilo je, kakor da bi bili izginili z obzorja, komaj so se upali na cesto. Skrivaj so se obiskovali na domovih in iskali tolažilno in blažilno besedo. To je bilo res vzdušje na smrt obsojenega ljudstva. Očrnelo zidovje pogorelega Narodnega doma je bil grozen memento.

Ko je kmalu po aneksiji prišel v Trst italijanski kralj, so dobesedno tapecirali ruševine Narodnega doma z italijanskimi trobojnicami, bodisi da so hoteli tako pred njim prikriti sramoto ali pa v praznični obleki prikazati simbol prve fašistične zmage.

Narodni dom je bil, kakor smo že rekli, last Tržaške hranilnice in posojilnice. Zaradi tega je zanj bil udarec posebno hud. V danih razmerah ni mogla niti misliti, da bi ga zopet vzpostavila, toda bila je vendar tako zdrava in še tako močna, da je udarec prebolela in zopet začela poslovati. Vendar prav ta njena moč ji je bila v pogubo. Avgusta meseca 1940 je fašistična oblast razpustila njen upravni in nadzorni odbor, v katerega so že prej vsilili fašistične člane, in jo zlili s tržaško hranilnico *Cassa di Risparmio*, ki so jo tako okrepili z denarjem slovenskih vlagateljev.

Ker Tržaška hranilnica in posojilnica ni mogla obnoviti pogorelega Narodnega doma, je bila prisiljena ga prodati. Iz nekdanjega Narodnega doma je nastal sedanji *Hotel Re-*

gina. Pritlični del iz belega kraškega marmorja je ostanek prejšnjega doma. Prav tako je ohranjeno kamnito znamenje hranilnice (čebelnjak s čebelami) nad glavnim vhomom. Pročelje višjih nadstropij ima še vedno staro rdečkasto barvo, toda ni več tako izbrano kakor pred požarom. Da bi pa pred tujim očem zakrili tudi to metamorfozo prejšnjega Narodnega doma, so zazidali trg pred njim z večjim stanovanjskim blokom.

Tržaški Slovenci se niso varali v svoji bojazni glede prihodnosti. Požig Narodnega doma je bil samo začetek njihove kalvarije; ta pa je bila težja, kakor so si jo lahko slikali tudi najbolj temnogledi. To se je pokazalo že v naslednjih dveh letih pred nastopom fašističnega režima. Omenimo naj samo prve krvave volitve v poslansko zbornico leta 1921 in nič manj grozne občinske volitve leta 1922. Po nastopu fašističnega režima je postala gonja proti Slovincem in Hrvatom legalna, zaradi tega pa vendar niso odpadla teroristična dejanja. Zatrli so vse slovensko šolstvo, razpustili vsa slovenska društva, kulturna, gospodarska in športna, prepovedali slovenski tisk, uničili vse gospodarske zavode, odpustili slovenske uradnike in učitelje, izgnali slovenski jezik iz vseh uradov in celo iz cerkve, spreminjali ljudem priimke in otrokom celo krstna imena, zbrisali vse slovenske napise in sploh uničili vse, kar bi lahko pričalo o obstoju Slovencev. Pričelo se je tudi že sistematično množično izseljevanje in preseljevanje Slovencev. Proti Slovincem so se izvajali vsi fašistični zakoni z največjo strogostjo. Število že v mirni dobi konfiniranih in od posebnega tribunala obsojenih Slovencev je daleč prekašalo poprečje v vsej Italiji. Vse je bilo po strogem načrtu usmerjeno v popolno iztrebljenje slovenskega življa. Toda kljub vsemu niso dosegli svojega namena.

Slovenski živelj je bil pretrden, da bi ga lahko iztrebili. Požig Narodnega doma ni, kakor so fašisti pričakovali, postal grob tržaškega slovenstva, temveč je na njegovih ruševinah vzkliklo novo življenje, ki je bilo odporno proti sovražnim silam kakor bližnji Kras proti burji.

Tržaški Slovenci so se kakor bajeslovni ptič feniks znova rodili iz plamenov Narodnega doma. Otrpelost po požigu Narodnega doma ni trajala dolgo. Ker so spoznali, da ne morejo računati na tujo pomoč, so se pripravili na samoobrambo. Ta je seveda zahtevala veliko samozatajevanja in žrtev. Toda tržaški Slovenci se niso ustrašili. Čim hujše je bilo zatiranje, tem močnejši je bil odpor. To sta pokazala zlasti oba procesa pred posebnim tribunalom v Trstu: na prvem procesu leta 1930 so bili štirje mladeniči obsojeni na smrt in ustreljeni, na drugem leta 1941 pa jih je

bilo devet obsojenih na smrt in pet res ustre-
ljenih. S takim uporniškim duhom prežeti so
se navdušeno odzvali pozivu narodnoosvobo-
ditnega gibanja. Njihova upornost je bila
kronana z osvoboditvijo Trsta po jugoslovans-
ki narodnoosvobodilni vojski, pri čemer so
tudi sami sodelovali. Svoboda je bila sicer
samo prehodna, toda tržaški Slovenci so doži-
veli smrt najhujšega sovražnika, fašizma.

Tržaški Slovenci sedaj zopet prosteje lahko
dihajo. Dobili so zopet svoje kulturno sredi-
šče, *Kulturni dom* v ulici Petronio. To pa je
le skromen nadomestek za nekdanji Narodni
dom, in še tega so postavili daleč od mestne-
ga središča, kakor da bi se še vedno sramo-

vali Slovencev v Trstu. Kulturni dom ne
more biti polnovredno povračilo za vso mo-
ralno in materialno škodo, ki so jo tržaški
Slovenci utrpeli med obema svetovnima voj-
nama. Še vedno jim tudi niso vrnili vseh pr-
avic, ki so jih nekdaj imeli, in celo za tiste
borne pravice, ki jih predvidevajo nova itali-
janska ustava in mednarodni dogovori, se
morajo tržaški Slovenci vztrajno boriti. Pre-
pričani o pravičnosti svojih zahtev, pa ne bo-
do popustili, temveč bodo vztrajali v svojih
prizadevanjih. Kulturni dom pa naj bi pri
tem bil središče in žarišče vseh tržaških Slo-
vencev in tako postal naslednik nekdanjega
Narodnega doma.

